

Adrian Gendera <https://orcid.org/0000-0002-9796-576X>

Uniwersytet Wrocławski

e-mail: adrian.gendera@gmail.com

Dzieje szkolnictwa ewangelickiego (niemieckiego) w Osiecznej w latach 1918-1939

The History of Evangelical (German) education
in Osieczna in the years 1918-1939

Streszczenie

Długa tradycja szkolnictwa ewangelickiego (niemieckiego) w Osiecznej – sięgająca XVII w. – była częściowo kontynuowana również w okresie II Rzeczypospolitej. Umożliwiło to polskie prawo oświatowe, a także starania podejmowane przez mniejszość niemiecką. Dzieje lokalnej szkoły były w ten sposób związane z działalnością miejscowej parafii ewangelicko–unijnej, a także zewnętrznych ogólnokrajowych organizacji niemieckich wspierających rozwój oświaty i kultury wspomnianej mniejszości narodowej. Na losy osieckiego szkolnictwa ewangelickiego (niemieckiego) miała też wpływ sytuacja polityczna i społeczna kształtowana przez międzywojenne relacje polsko-niemieckie.

Abstract

The long tradition of evangelical (German) education in Osieczna – dating back to the 17th century – was partly continued also in the period of the Second Polish Republic. This was made possible by the Polish educational law, as well as by the efforts of the German minority. The history of the local school was thus connected with the activity of the local evangelical parish, as well as external nationwide German organizations supporting the development of education and culture of their national minority. The political and social situation shaped by the interwar Polish–German relations also influenced the fate of the evangelical (German) education.

Słowa kluczowe: Osieczna, szkoła niemiecka, szkoła ewangelicka, szkoła prywatna, Werner Nieder, statut, Paweł Wandrey, parafia

Key words: Osieczna, German school, evangelical school, private school, Werner Nieder, statute, Paweł Wandrey, parish

Władze i społeczeństwo odradzającej się od 1918 r. niepodległej Polski musiały stanąć wobec ogromu spraw, których uporządkowania wymagała własna państwowość (bój o granice, unifikacja prawa, gospodarki, każdej dziedziny życia kraju). Ponadto Polska była wówczas krajem zróżnicowanym¹ pod względem etnicznym, językowym i wyznaniowym. Stanowiło to dla władz krajowych dodatkowe wyzwanie, które musiano rozwiązywać (przynajmniej formalnie) poprzez przyjęcie ustawodawstwa pozwalającego współistnieć wszystkim obywatelom w ramach jednego państwa. Takiej postawy wymagało m. in. powojenne prawo międzynarodowe (tzw. *Mały traktat wersalski* z 28 VI 1919²) i bieżące potrzeby społeczeństwa, które potrzebowało określenia praw

¹ Według ogólnych szacunków w 1939 r. kraj liczył ok. 35,1 milionów obywateli. Około 75% z nich zamieszkiwało wieś. Chłopi stanowili ponad 55% społeczeństwa, robotnicy ponad 27,5%, drobnomieszczanstwo 11%, inteligencja 5%, wielcy przedsiębiorcy 1% i ziemianie 0,4%. Polacy stanowili ponad 68% ludności II RP, Ukraińcy ponad 15%, Żydzi 8,5%, Białorusini i tzw. „tutejsi” ponad 3%, Niemcy ponad 2%. W Polsce mieszkali także Rosjanie, Litwini, Romowie, Ormianie, Tatarzy. Polacy przeważali na zachodzie i w centrum kraju. Niemcy zamieszkiwali głównie w województwach zachodnich i na północy. Żydzi, Ukraińcy, Białorusini, „tutejsi” żyli przeważnie w województwach centralnych i wschodnich. Polacy wyznawali głównie katolicyzm, Niemcy należeli do jednego z wyznań ewangelickich lub Kościoła katolickiego. Ukraińcy i Białorusini byli członkami jednego z Kościołów wschodnich (grekokatolicki, prawosławny). M. Gałęzowski, *II Rzeczpospolita*, [w:] *Od niepodległości do niepodległości: historia Polski 1918–1989*, red. A. Dziurok, F. Musiał, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, Warszawa 2010, s. 43–48.

² Artykuł 8 i 9 tzw. *Małego traktatu wersalskiego* stanowiły, iż obywatele polscy przynależący do mniejszości etnicznych, językowych i wyznaniowych będą mieli prawo zakładania na własny koszt m.in. szkół [prywatnych] i używania w nich własnego języka. Na obszarach zamieszkałych przez znaczną liczbę obywateli polskich posługujących się językiem innym niż polski, Państwo Polskie musi zapewnić możliwość kształcenia w ich języku na poziomie szkół powszechnych. Postanowienia te dotyczyły jedynie terenów, które w dniu 1 sierpnia 1914 r. należały do państwa niemieckiego. *Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską*, 28.06.1919, art. 8–9, <http://www.ibidem.com.pl/zrodla/1918-1939/polityka/miedzynarodowa/1919-06-28-traktat-wersalski-maly.html> [dostęp: 25.10.18]. Z. Gębołyś, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012, s. 157–158.

i obowiązków w ramach nowego wspólnego państwa. Jedną z kwestii wymagających ustalenia było m. in. szkolnictwo mniejszości narodowych (wyznaniowych), które jako zagadnienie badawcze posiada bogatą literaturę³.

Na gruncie lokalnym należy wskazać, iż tematyka szkolnictwa ewangelickiego (niemieckiego) w Osiecznej w latach 1918–1939 nie została dotychczas należycie opracowana. Skąpe i ogólne informacje zawarli w swoich pracach Edward Frankiewicz⁴, Stanisław Jędraś⁵ i Bogumił Rudawski⁶. Zapiski te nie przekazują jednak szerszych treści, które pozwalałyby poznać dzieje szkolnictwa, relacje zewnętrzne (szkoła – władze oświatowe i samorządowe), program czy osoby nauczycieli. Informują jedynie o fakcie istnienia w mieście prywatnej szkoły niemieckiej. Nie podają dat jej działalności, przynależności konfesyjnej czy innych szczegółów dotyczących pracy placówki oświatowej. Jest to istotna luka w historiografii Osiecznej, w tym dziejów gminy protestanckiej i społeczności niemieckiej, wymagająca uzupełnienia⁷.

Próbą jej zapełnienia jest niniejszy artykuł, który prezentuje wyników badań zagadnienia szkoły ewangelickiej (niemieckojęzycznej) w Osiecznej w okresie międzywojennym. Pytania badawcze, sformułowane w początkowym etapie prac, brzmiały następująco: jak wyglądała sytuacja osieckiej szkoły niemieckojęzycznej (ewangelickiej) po odzyskaniu przez Polskę niepodległości? W jakim okresie funkcjonowała w mieście prywatna szkoła niemiecka

³ Wybrane publikacje: S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1968. U. Wróblewska, *Polityka oświatowa Państwa Polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie II RP*, „Nauka” 2002, nr 2, s. 109–124. H. Chałupczak, T. Browarek, *Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*, [w]: *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939*, pod Redakcją Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2010, s. 281–307. Z. Gębołyś, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012.

⁴ E. Frankiewicz, *Osieczna. Zarys historyczny* [maszynopis], Opole 1986, s. 155.

⁵ S. Jędraś, *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013, s. 237.

⁶ B. Rudawski, *Heinz von Heydebrandt. Przyczynek do charakterystyki losów niemieckiego właściciela ziemskiego*, „Z Archiwum Instytutu Zachodniego” 2016, nr 4, <http://www.iz.poznan.pl/archiwum/2016/06/02/heinz-von-heydebrand-przyczynek-do-charakterystyki-losow-niemieckiego-wlasciciela-ziemskiego-nr-4-2016/> [dostęp: 18.12.2018].

⁷ Wcześniejsze dzieje szkoły ewangelickiej w Osiecznej zostały zaprezentowane w publikacjach: A. Taube, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest*, Storchnest 1899. S. Jędraś, *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013.

wzmiankowana przez wyżej wskazanych autorów? Kto był jej założycielem/ właścicielem? Jak wyglądało funkcjonowanie placówki oraz jej stosunki z władzami lokalnymi? Materiałem źródłowym wykorzystanym w pracy są dokumenty archiwalne pochodzące z zasobu Archiwów Państwowych w Lesznie i Poznaniu. Wykorzystano także literaturę przedmiotu.

Emigracja Niemców po 1918 r. z terenu Wielkopolski w wyniku zakończenia Wielkiej Wojny (1914–1918), zwycięskiego dla Polaków powstania wielkopolskiego (1918–1919) i powstania suwerennej Rzeczypospolitej, miała widoczny wpływ na stosunki narodowościowe w regionie (polonizacja Leszna), a przez to także na szkolnictwo (liczbę dzieci szkolnych i nauczycieli)⁸. W regionie leszczyńskim nadal działały szkoły różnych wyznań. Liczebnie przeważały jednak placówki katolickie⁹. W latach 1918–1924 ubytek Niemców w regionie nie wpłynął negatywnie na edukację szkolną dzieci niemieckojęzycznych wyznania ewangelickiego w Osiecznej. W mieście nadal mogła funkcjonować ewangelicka szkoła ludowa, która zapewniała dzieciom naukę w ich macierzystym języku. Umożliwiła to liczba ewangelików w mieście i majątku Osieczna¹⁰, a przede wszystkim polityka oświatowa Państwa Polskiego, które wydało akty prawne regulujące kwestie edukacji obywateli polskich wywodzących się z mniejszości narodowych. Według nich oświata powszechna była obowiązkowa dla każdego obywatela, bez względu na język czy wyznanie. Gwarantowały to polskie konstytucje z 1921 r. (art. 118–119) i 1935 r. (art. 81)¹¹. Wcześniej niż konstytucja z 1921 r. zostało wydane *Rozporządzenie ministra b. dzielnicy pruskiej w sprawie przemiany szkolnictwa* z 10 marca 1920 r. Zgodnie z nim

⁸ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa–Poznań 1988, s. 236. M. Michalski, *Osieczna (Storchnest). Dawne widoki*, Osieczna–Poznań 2005, s. 19.

⁹ W lipcu 1921 r. na terenie Starostwa leszczyńskiego funkcjonowały 73 szkoły (53 katolickie, 20 ewangelickich, 3 symultanne). APL, Starostwo Powiatowe w Lesznie, sygn. 310, k. 54–76.

¹⁰ Według spisu powszechnego z 1921 r. w mieście Osieczna zamieszkiwało 197, a w majątku Osieczna Zamek 50 ewangelików (dorośli i dzieci). *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. X, Warszawa 1926, s. 42–44.

¹¹ *Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1921 nr 44, poz. 267. *Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku*, Dz. U. 1935 nr 30, poz. 227.

dzieciom polskim zapewniono naukę w języku polskim, a niemieckim w ich języku. Zachowano podział szkół według kryterium wyznaniowego. Szkoły symultanne [mieszane pod względem religijnym] dzielono w miarę możliwości według konfesji (art. 2). Szkoły lub klasy z językiem wykładowym niemieckim można było tworzyć w gminach, w których znajdowało się minimum 40 dzieci niemieckojęzycznych w wieku szkolnym. Szkoły lub klasy te ulegały natomiast rozwiązaniu w przypadku dwuletniego braku wymaganej liczby uczniów niemieckojęzycznych w gminie i stałego ich ubywania (art. 4)¹². Natomiast kwestie organizacji szkolnictwa w kraju regulowała *Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 roku o tymczasowym ustroju władz szkolnych* oraz odnoszące się do niej *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 stycznia 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem b. Dzielnicy Pruskiej w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze tej dzielnicy*. Podzieliło ona ziemie byłego zaboru pruskiego na dwa okręgi szkolne (Kuratorium w Poznaniu dla województwa poznańskiego i Kuratorium w Toruniu dla województwa pomorskiego)¹³.

Osiecka szkoła ewangelicka mieściła się w budynku szkolnym wybudowanym w 1897 r. i znajdującym się przy ul. Łaziebnej 108 (obecnie ul. Szkolna 4). Szkołą zarządzała Rada Szkoły Ewangelickiej w Osiecznej. W Archiwum Państwowym w Lesznie zachował się jej protokolarz, co umożliwiło poznanie działalności gremium i ogólnych losów placówki szkolnej. W obradach rady uczestniczyło kilka osób (nie zawsze wszyscy obecni). Byli to: burmistrz miasta, miejscowy pastor, kierownik szkoły, skarbnik, nauczyciele, lekarz, właściciel ziemski z Osiecznej. Nazwiska członków rady zmieniały się na przestrzeni prezentowanych w artykule lat. Zmianie nie ulegała jedynie osoba osieckiego pastora Wernera Niedera (1880–1949), który piastował urząd kościelny w mieście w latach 1918–1945. Ważną postacią obecną na niektórych zebraniach był właściciel majątku Osieczna, Heinrich (Heinz) von Heydebrandt und der

¹² *Rozporządzenie Ministra b. dzielnicy pruskiej w sprawie przemiany szkolnictwa* [10.03.1920], Dz. U. Min. B. Dz. Pr. nr 16, 15.04.1920.

¹³ *Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 roku o tymczasowym ustroju władz szkolnych*, Dz. U. 1920, nr 50, poz. 304. *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 stycznia 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem b. Dzielnicy Pruskiej w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze tej dzielnicy*, Dz. U. 1921, nr 46, poz. 283.

Lassa (1896–1981)¹⁴. Rada w badanym okresie obradowała rzadko i nieregularnie (2.10.1918, 10.12.1919, 19.03.1920, 7.08.1920, 10.12.1920, 17.12.1920, 11.04.1921, 8.04.1922, 13.10.1922, 7.05.1923, 21.01.1924, 14.07.1924, 01.08.1924, 8.11.1924), a miejscem spotkań był osiecki ratusz¹⁵. Częstotliwość posiedzeń rady w 1920 r. – w stosunku do lat wcześniejszych i późniejszych – wzrosła, co należy wytłumaczyć potrzebą dostosowania szkoły do zmieniających się warunków oświatowych (w tym finansowych) w byłej dzielnicy pruskiej. Możliwość taka nastąpiła wraz z zakończeniem walk powstania wielkopolskiego i oficjalnym przyznaniem Polsce (zajęcie przez administrację polską i wojsko) regionu leszczyńskiego po wejściu w życie traktatu wersalskiego (10.01.1920). Rok 1924 również *obfitował* w częstsze zebrania rady (4), które oprócz członków Rady szkoły ewangelickiej gościły także członków Rady szkoły polskiej (katolickiej). Ważyły się wówczas losy ewangelickiej placówki szkolnej w mieście.

Podczas zebrań dyskutowano głównie o bycie placówki, malejącej liczbie uczniów (27 dzieci w 1924), finansach (budżet, podatki, ubezpieczenia), bieżącej działalności edukacyjnej oraz sprawach remontowo–budowlanych (np. instalacji sanitarnych, na stan i liczbę których zwracał uwagę lekarz powiatowy). Na posiedzeniu rady dnia 8 listopada 1924 r. ustalono ostateczne warunki i datę zamknięcia szkoły ewangelickiej w Osiecznej. Dyskutowano o tym już podczas wcześniejszych zebrań (1924). Na zbliżającą się kasację szkoły wskazywały też uprzednie wydarzenia. Między innymi już w 1920 r. szkoła ewangelicka wypożyczyła na kilka lat szkole katolickiej w pobliskim Wyciążkowie niepotrzebne ławki szkolne (9), w cenie dwóch centnarów żyta za sztukę. Na zebraniach zwracano uwagę również na wzrastające potrzeby (liczba dzieci, dodatkowe sanitariaty) szkół polskich (katolickich) w Osiecznej i Wyciążkowie. W 1924 r. omawiano z władzami samorządowymi Osiecznej kwestie dal-

¹⁴ M. Łuczak, *Heinz von Heydebrandt und der Lasa*, „Zeszyty Osieckie” 2016, nr 16, s. 13–16. B. Rudawski, *Heinz von Heydebrandt. Przyczynek do charakterystyki losów niemieckiego właściciela ziemskiego*, „Z Archiwum Instytutu Zachodniego” 2016, nr 4, <http://www.iz.poznan.pl/archiwum/2016/06/02/heinz-von-heydebrand-przyczynek-do-charakterystyki-losow-niemieckiego-wlasciciela-ziemskiego-nr-4-2016/> [dostęp: 18.12.2018].

¹⁵ APL, Akta miasta Osieczna, sygn. 464, brak pag. [Protokoły posiedzeń z lat 1918–1924]. D. Czwojdrak, *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „Zeszyty Osieckie” 2013, nr 21, s. 28.

szej nauki dzieci niemieckich (ewangelickich) w szkole polskiej, sprawę przekazania majątku szkoły oraz zagadnienia natury finansowej (dalsze utrzymanie obiektu). Wtedy też podjęto ostateczną decyzję o likwidacji placówki i wyznaczono jej datę. Zamknięto ją z dniem 1 stycznia 1925 r. Budynek szkolny wraz z wyposażeniem przekazano miastu Osieczna (Rada Szkolna Miejskowa), które zadeklarowało pokrycie kosztów utrzymania obiektu i ubezpieczenia go w takim samym stopniu jak wcześniej, z tą różnicą, iż suma ubezpieczenia będzie wyrażana w walucie polskiej, a nie niemieckiej. Władze miejskie zadeklarowały również, iż dzieci niemieckie (ewangelickie) dalszą naukę będą mogły pobierać w szkole polskiej. Nie będzie czynionych im żadnych trudności w nauce religii ewangelickiej¹⁶. Sytuacja ta wpisywała się w realia oświatowe¹⁷ pierwszej połowy lat dwudziestych XX w. w regionie leszczyńskim (polonizacja szkolnictwa, wspomniana już emigracja Niemców). Proces ten obrazują dane przytoczone przez Bronisława Świderskiego. Wskazał on, iż na dzień pierwszego kwietnia 1928 r. działało w powiecie leszczyńskim 51 szkół katolickich, tylko 1 ewangelicka, mieszanych wyznaniowo 4. Nauczanie prowadziły także 2 prywatne szkoły niemieckie (Leszno, Rawicz)¹⁸.

W latach 1925–1932 dzieci niemieckojęzyczne wyznania ewangelickiego z Osiecznej i pobliskich wiosek pobierały naukę w polskiej szkole powszechnej w Osiecznej. Uczęszczały do klas z językiem niemieckim jako wykładowym, na co wskazują zachowane materiały archiwalne (m.in. dotyczące przebiegu kariery zawodowej wspomnianego niżej nauczyciela). Dla dzieci zatrudniano bowiem nauczycieli pochodzenia niemieckiego, a przypadek nauczyciela Pawła Wandreya sugeruje, iż niekoniecznie musieli znać język polski w stopniu przynajmniej zadowalającym. Całość materiału wykładali po niemiecku¹⁹.

Sytuacja szkolnictwa mniejszości narodowych w Polsce, w tym na terenie poznańskiego Kuratorium, uległa zmianie w 1932 r. (ustawa o szkołach

¹⁶ APL, Akta miasta Osieczna, sygn. 464, brak pag., [Protokoły posiedzeń z 1924 r.].

¹⁷ Przykładowo, 1 lipca 1922 r. – na mocy omówionego już *Rozporządzenia z 10 marca 1920 r.* – zlikwidowano szkołę parytetyczną w Zaborowie (dziś przedmieście Leszna) i jednocześnie powołano szkołę katolicką. Przydzielono do niej uczniów i majątek zlikwidowanej placówki. APL, Starostwo Powiatowe w Lesznie, sygn. 310, k. 92.

¹⁸ APL, Starostwo Powiatowe w Lesznie, sygn. 310, k. 54–76. APL, Inspektorat Szkolny w Lesznie, sygn. 17. B. Świdorski, *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1928, s. 256–257.

¹⁹ Na temat Pawła Wandreya patrz w dalszej części artykułu.

prywatnych). Otwarto wówczas m.in. w Osiecznej²⁰ niemieckojęzyczną prywatną placówkę oświatową o nazwie *Prywatna szkoła powszechna I stopnia z językiem niemieckim nauczania* (na pieczętkach występowała też nazwa *Prywatna szkoła powszechna koedukacyjna z niemieckim językiem nauczania w Osiecznej*). Funkcjonowała ona w latach 1932–1939 i mieściła się w wynajętym od miasta obiekcie byłej szkoły ewangelickiej²¹. Placówka prowadziła działalność zgodnie z wspomnianą powyżej ustawą z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych²². Zachowany w materiałach archiwalnych *Statut szkoły* wskazuje, że jej właścicielem była *Ewangelicka Unijna Gminna Rada Kościelna w Osiecznej* (Statut szkoły, par. 1)²³. Bogumił Rudawski wskazał natomiast, iż założycielem placówki miał być właściciel majątku Osieczna, Heinrich (Heinz) von Heydebrandt u. d. Lassa (1896–1981). Zważając na jego zaangażowanie w popieranie niemieczyny, posiadany majątek

²⁰ Niemieckie szkoły prywatne na terenie Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego (lata trzydzieste XX w.) APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 142–491 i 483.

²¹ Jest to budynek ceglany, wolnostojący, z przyległym ogrodem. Był on własnością miejską i z ramienia miasta zarządzała nim Rada Szkolna Miejskowa z Osiecznej. Szkoła powszechna w miasteczku składała się z czterech oddzielnych i oddalonych od siebie budynków, z czego jeden wynajęto prywatnej szkole niemieckiej. Miało to miejsce w 1932 r. Dochód z najmu był corocznie wliczany do dochodu Rady Szkolnej Miejskowej z Osiecznej. Przykładowo w roku szkolnym 1938/1939 r. roczny dochód z najmu wynosił 240 zł. Według sprawozdania z 19 października 1946 r. ceglany obiekt był w stanie dobrym, posiadał własną ubikację (wspólną dla obu płci, z przedziałami), brakowało natomiast sali do ćwiczeń fizycznych. APL, Akta miasta Osieczna, sygn. 458, k. 3, 120, 148. APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 9. APL, Inspektorat Szkolny w Lesznie, sygn. 37, brak pag. [Sprawozdania roczne kierownika szkoły w Osiecznej z 19.10.1946].

²² Szkołę prywatną mógł założyć obywatel polski (dopuszczalne były jednak wyjątki), który spełniał określone wymagania: posiadał statut szkoły ułożony zgodnie z wytycznymi Ministra Wyznań i Oświecenia Publicznego i zatwierdzony przez władze szkolne, zapewniał lokal, wyposażenie i pomoce naukowe, dysponował odpowiednimi środkami na jej utrzymanie, posiadał pisemne państwowe poświadczenie moralności i stosunku do Polski, orzeczenie władzy szkolnej o spełnianiu warunków do otwarcia placówki (art. 2). Szkoły prywatne podlegały władzy Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego poprzez podległe mu władze szkolne (art. 1). Władze szkolne mogły w określonych przypadkach zamknąć prywatną placówkę (art. 4) oraz zażądać odwołania kierownika lub nauczyciela lub odmówić ich zatwierdzenia (art. 6–7). *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych*, Dz. U. 1932, nr 33, poz. 343.

²³ APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 1.

i autorytet właściciela ziemskiego, rolę twórczą, a przynajmniej inspirację czy pomoc finansową Heinza von Heydebrandta, można uznać z dość prawdopodobną²⁴. Szkoła prywatna była przeznaczona dla dzieci niemieckich w wieku obowiązku szkolnego (7 klas szkoły powszechnej²⁵), bez względu na wyznanie i płeć. Czas nauki wynosił 7 lat i dzielił się na 4 klasy. Klasy pierwsza i druga trwały po jeden rok szkolny (dwa półroczna). Klasa trzecia dwa lata, a klasa czwarta trwała trzy lata nauki. Językiem obowiązującym w szkole był niemiecki (Statut szkoły, par. 3–6). Placówka miała za zadanie kształcić dzieci według programu publicznych szkół powszechnych I stopnia, jak również *wychowanie dzieci narodowości niemieckiej na lojalnych obywateli Rzeczypospolitej Polskiej oraz wdrożenie ich do świadomego poczucia swoistości narodowej kultury niemieckiej, a zarazem rozbudzenie i kształcenie zrozumienia dla kultury narodu polskiego* (Statut szkoły, par. 7–8). Kierownika szkoły i nauczycieli mógł wybierać i odwoływać właściciel. On też udzielał urlopów i mógł wizytować zajęcia lekcyjne (Statut szkoły, par. 10). Czynił to poprzez kierownika szkoły, którego zadaniem była reprezentacja placówki wobec władz zewnętrznych (państwowych, samorządowych, szkolnych), kontakt z właścicielem placówki, składanie sprawozdań z działalności, przewodzenie Radzie Pedagogicznej oraz troska o kwestie związane z nauczaniem, porządkiem, finansami i zatrudnianiem nauczycieli (Statut szkoły, par. 11). Kierownik, nauczyciele i lekarz szkolny mieli tworzyć Radę Pedagogiczną, która przyjmowała nowych uczniów, oceniała ich postępy w nauce oraz udzielała promocji (Statut szkoły, par. 12)²⁶.

W świetle zachowanych źródeł do badanej placówki oświatowej uczęszczały dzieci niemieckie z Osiecznej i okolicznych wsi zlokalizowanych w odległości do ok. 8–15 km od miasta. Według danych statystycznych z 1937 r. dzieci pochodziły z Osiecznej, Drzeczkowa, Kleszczewa, Miąskowa, Świerczyny, Wojnowic, Wolkowa i Ziemnic. Sprawozdanie z wizytacji przeprowadzonej dnia 17 kwietnia 1937 r. wskazuje, iż frekwencja była wysoka i oscylowała wokół

²⁴ B. Rudawski, *Heinz von Heydebrandt. Przyczynek do charakterystyki losów niemieckiego właściciela ziemskiego*, „Z Archiwum Instytutu Zachodniego” 2016, nr 4, [w]: <http://www.iz.poznan.pl/archiwum/2016/06/02/heinz-von-heydebrand-przyczynek-do-charakterystyki-losow-niemieckiego-wlasciciela-ziemskiego-nr-4-2016/> [dostęp: 8 XII 2018].

²⁵ *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa*, Dz. U. 1932, nr 38, poz. 389.

²⁶ APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 1–3.

92–94%. Wszyscy uczniowie byli wówczas (1937) wyznania ewangelickiego²⁷. Analizowane materiały źródłowe nie wykazały uczniów wyznania katolickiego. Również wykazy zajęć z poszczególnych lat nie zawierają informacji o lekcjach religii katolickiej; informują jedynie o ewangelickiej. W roku szkolnym 1932/1933 (stan podawano na dzień 15 września każdego roku szkolnego) naukę pobierało 44 uczniów, a w kolejnych latach: 1933/1934 – 45, 1934/1935 – 46, 1935/1936 – 42, 1936/1937 – 50, 1937/1938 – 39 i 1938/1939 – 35. Z zachowanych sprawozdań rocznych wynika, iż nie wszyscy uczniowie otrzymywali promocję do następnej klasy²⁸.

Na przestrzeni lat 1932–1939 program nauczania w szkole podlegał niewielkim zmianom; zastąpiono jedynie nazwę *roboty ręczne* określeniem *zajęcia praktyczne*. W pierwszej klasie dzieci uczyły się siedmiu przedmiotów: religia ewangelicka, język niemiecki, rachunki z geometrią, rysunek, roboty ręczne, śpiew i ćwiczenia cielesne. W klasie drugiej ośmiu przedmiotów (dochodził język polski). W trzeciej klasie dzieci uczyły się już dziesięciu przedmiotów (dochodziła geografia i nauki o przyrodzie), a w czwartej klasie jedenastu przedmiotów (dodawano historię). Łączna liczba przedmiotów nauczanych w szkole wynosiła 11. W klasie III i IV religia była przygotowaniem do przyszłej konfirmacji. Zajęcia odbywały się w domu parafialnym. Lekcje dla klas III i IV odbywały się w godzinach przedpołudniowych, natomiast dla klas I i II po południu²⁹.

Od 1932 do 1938 r. kierownikiem prezentowanej w artykule szkoły a zarazem jedynym (przez większość czasu) jej nauczycielem był Paweł Adolf Wandrey (ur. 22 kwietnia 1899 r.), obywatel polski pochodzenia niemieckiego, wyznania ewangelickiego. Przygotowanie pedagogiczne zdobył w Seminarium Nauczycielskim w Bydgoszczy³⁰. Świadectwo dojrzałości uzyskał 27 marca 1920 r. i już 1 kwietnia br. rozpoczął pracę w Zelgniewie koło Piły. Od 1 kwiet-

²⁷ APL, Akta gminy Osieczna, sygn. 179, k. 110. APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 41–44.

²⁸ APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 11–40 i 45–49.

²⁹ *Ibidem*, k. 11–49.

³⁰ Było to protestanckie seminarium nauczycielskie założone w 1820 r. Przez długi czas (jeszcze w II poł. XIX w.) jedyne dla całej Wielkopolski. O. Kiec, *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*, Warszawa 2002, s. 57.

nia 1922 do lutego 1928 r. pracował natomiast w Stróżewie koło Chodzieży. Od 1 marca 1928 r. uczył w osieckiej szkole ludowej, najprawdopodobniej w klasie niemieckojęzycznej dla dzieci okolicznych Niemców. Od 1932 do 1938 r. nauczał natomiast w prywatnej szkole niemieckiej w Osiecznej (uczył wszystkich przedmiotów, także języka polskiego). W roku szkolnym 1937/1938 nauczanie języka polskiego przejął od niego Polak (katolik), Karol Wylezoł (ur. 18 listopada 1914 r.), który wykształcenie nauczycielskie zdobył w Akademii Pedagogicznej w Krakowie. Natomiast od roku szkolnego 1938/1939 kierownikiem i nauczycielem – także języka polskiego – był Jan Unterschütz, ewangelik³¹.

Organizacja nauczania w prywatnej szkole powszechna I stopnia z językiem niemieckim nauczania w Osiecznej już od 1935 r. budziła zastrzeżenia Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu. Kuratorium interweniowało poprzez Inspektorat Szkolny w Lesznie. Nie wiadomo dokładnie czego dotyczyło powyższe zastrzeżenie władz szkolnych z 1935 r.³² Można jednakże domniemywać, że – podobnie jak w późniejszym okresie – kwestii edukacji państwowej i języka polskiego. Materiały źródłowe wskazują, iż problem z 1935 r. nie został pomyślnie rozwiązany lub wystąpił ponownie. Wizytacja szkoły z dnia 17 kwietnia 1937 r. wykazała, iż *Poziom opanowania języka polskiego słaby: czytają niepoprawnie i niewyraźnie, mówią słabo, piszą słabo, dzieci posiadają bardzo małe wiadomości z gramatyki języka polskiego. Wiadomości z geografii i historii dosyć słabe, dzieci nie wykazują należytego zrozumienia przerobionego materiału naukowego, materiał z geografii Polski przerabia się z 2– miesięcznym opóźnieniem. Rozkład materiału z języka polskiego, historii i geografii nie jest sporządzony według programu, lecz zawiera wielkie dowolności zupełnie nieuzasadnione. Dzieci klasy IV. nie rozumieją treści hymnu państwowego, umieją zaś tylko pierwszą zwrotkę hymnu. Należytego kierunku wychowawczego (państwowego) w szkole nie widać. Nauczyciel posiada bardzo słabe opanowanie języka polskiego, nie poprawia takich zdań jak: okna mają 10 szybów, nie nadaje się do nauczania języka polskiego w szkole*³³. Zarzuty były ciężkie i zgodnie artykułami 4, 6 i 7 ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych

³¹ APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 49–51.

³² *Ibidem*, k. 5.

³³ *Ibidem*, k. 43.

szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych władze szkolne miały prawo interweniować; żądać odwołania nauczyciela lub zamknąć placówkę. Nauka języka polskiego i wychowanie państwowe były bowiem ważnym obowiązkiem szkoły nakazanym przez prawo oświatowe³⁴. Wizytator zarządził, aby lekcje prowadzono według obowiązującego programu, dzieci nauczono hymnu państwowego, a ze ściany frontowej szkoły usunąć zbędne obrazy (zostawić jedynie godło państwowe, obraz Chrystusa, portret prezydenta Ignacego Mościckiego i marszałka Józefa Piłsudskiego). Wizytator zasugerował także zakaz nauczania języka polskiego przez wspomnianego już nauczyciela Pawła Wandreya³⁵. Kurator Okręgu Szkolnego Poznańskiego (dr J. Jakóbiec) w piśmie z 24 czerwca 1937 r. zażądał jego odwołania z funkcji nauczyciela języka polskiego. Paweł Wandrey złożył odwołanie od powyższej decyzji. Zostało ono oddalone przez Kuratorium i w piśmie z dnia 15 września 1937 r. skierowanym do właściciela szkoły ponowiono żądanie odsunięcia Wandreya od nauczania języka polskiego. Polecenie Kuratorium zostało wykonane w roku szkolnym 1937/1938³⁶. W kolejnym roku szkolnym (1938/1939) Paweł Wandrey zrezygnował z posady w Osiecznej i wraz z małżonką Marią (ur. 15 sierpnia 1899 r., przewodnicząca *Towarzystwa Kobiet Niemieckich w Osiecznej*) wyjechał na stałe z Polski. Maria uczyniła to dnia 3 października 1938 r. Jej mąż – jak można domniemywać – wyjechał wraz z żoną lub w późniejszym czasie (data nieznana, w dalszych dokumentach statystycznych ludności niemieckojęzycznej nie widnieje)³⁷. Przykład Pawła Wandreya (słaba znajomość polskiego) nie był odosobnionym przypadkiem w niemieckim szkolnictwie prywatnym na ziemi leszczyńskiej³⁸.

Zaprezentowana powyżej kontrowersja wokół edukacji państwowej i językowej w osieckiej szkole prywatnej nie zakończyła się wraz ze zmianą nauczyciela języka polskiego (1937) czy kierownika szkoły (1938). Wizytacja przepro-

³⁴ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych, Dz. U. 1932, nr 33, poz. 343.

³⁵ APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 43–44.

³⁶ *Ibidem*, k. 6–7.

³⁷ *Ibidem*, k. 49–51. APL, Akta miasta Osieczna, sygn. 517, k. 6. E. Śliwiński, *Towarzystwo Kobiet Niemieckich w Osiecznej – Deutsche Frauenschaft in Osieczna*, „Zeszyty Osieckie” 2011, nr 19, s. 23.

³⁸ Przypadek Rudolfa Schrödera z Prywatnej Szkoły Powszechnej z niemieckim językiem nauczania w Lesznie. Zob. APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 213, k. 7.

wadzona 24 lutego 1939 r. wykazała ponownie identyczne zaniedbania (*nieodpowiednie postępy dzieci w języku polskim, historii i geografii*)³⁹. Nie wiadomo jaka była dalsza reakcja Kuratorium w tej sprawie, gdyż w materiałach archiwalnych brak związanych z wizytacją wezwań (pism) kierowanych do właściciela szkoły. Pięć miesięcy później szkoła już nie funkcjonowała. Została zamknięta decyzją Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu (kurator dr Stanisław Stetkiewicz) z dniem 31 lipca 1939 r. Właściciela poinformowano o tym w piśmie z 21 sierpnia 1939 r. Jednocześnie został on zobowiązany do dnia 15 września 1939 r. złożyć pieczęcie szkoły w leszczyńskim Inspektoracie Szkolnym. Właścicielowi przysługiwało prawo odwołania od decyzji Kuratorium, jednakże wybuch drugiej wojny światowej przerwał dalszy bieg administracyjny sprawy.

Co było powodem likwidacji badanej placówki oświatowej? Nie były nim – jak mógłby sugerować wcześniejszy tekst – problemy szkoły z nauczaniem języka polskiego, historii i geografii Polski lub wychowaniem państwowym, lecz sprawa lokalowa. Szkoła niemiecka – jak wspomniano już we wcześniejszym tekście – nie dysponowała własnym obiektem w mieście. W 1938 r. Rada Szkolna Miejskowa z Osiecznej (szkoła polska, katolicka) wypowiedziała najem prywatnej szkole niemieckiej i w ten sposób nie był spełniany ustawowy wymóg (art. 2, par. 2, ustawy z 11.03.1932 *o prywatnych szkołach...*) posiadania lokalu przez szkoły prywatne⁴⁰. Dzieje szkoły wskazują, iż decyzja władz miejskich uwzględniała około roczny okres wypowiedzenia. Z tego względu placówka mogła funkcjonować jeszcze w roku szkolnym 1938/1939⁴¹.

W wyniku powyższych problemów lokalowych szkoły niemieckiej zrodził się pomysł wzniesienia w mieście własnego budynku szkolnego. Nie wiadomo, kto był pomysłodawcą przedsięwzięcia (rada parafialna z Osiecznej, pastor czy Niemiecki Związek Szkolny). Pomijając kwestię pomysłu, realizację planu prowadził Główny Zarząd Niemieckiego Związku Szkolnego w Bydgoszczy

³⁹ APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 8.

⁴⁰ *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych*, Dz. U. 1932, nr 33, poz. 343. APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 9.

⁴¹ APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego poznańskiego w Poznaniu, sygn. 228, k. 11–40 i 45–49.

(Hauptgesellschaftstelle Deutscher Schulverein in Polen⁴²). Czynił to przez poznański oddział Deutscher Schulverein, który współpracował z poznańskim Konsystorzem, osiecką parafią ewangelicko–unijną i władzami województwa poznańskiego.⁴³

Poznański oddział Związku pismem z 25 sierpnia 1938 r. poinformował Konsystorz o staraniach poczynionych w kierunku wzniesienia własnej – dwuklasowej – szkoły w miasteczku. Miała stanąć na gruntach parafialnych znajdujących się w mieście. Zapiski archiwalne sugerują, iż nowa szkoła (gmach) byłaby własnością Niemieckiego Związku Szkolnego, który użytkowałby działkę parafialną na zasadzie leasingu. Parcela została poddana wizytacji i zaprobowana przez dra Otto Schönbecka (przewodniczący związku w latach 1922–1939). W piśmie zaznaczono (zapewne ponownie) również fakt wypowiedzenia najmu szkole prywatnej, co czyniło planowaną budowę sprawą konieczną dla dalszego działania placówki. Wspomniano także o problemie, który wynikł w trakcie zapoznawania się z mapami katastralnymi działki. Niejasną była sprawa szerokości i własności drogi (chodnika) biegnącej na skraju parceli, przy gruntach miejskich. Droga liczyła jedynie około 2,5 m szerokości, co w ocenie pastora Niedera było niewystarczające. Ponadto nie wiadomo, czy należała ona do miasta czy parafii? Brak drogi naniesionej na mapy katastralne utrudniał rozstrzygnięcie problemu. Sprawa ta wydawała się być dość istotna dla lokacji nowej szkoły⁴⁴. Jednakże zimą 1939 r. kwestia ta wydawała się być już rozstrzygnięta. Materiały archiwalne nie pozwalają poznać w jaki sposób. Zarząd Główny Niemieckiego Związku Szkolnego w Bydgoszczy wysłał bowiem 4 lutego 1939 r. do kierownictwa prywatnej szkoły w Osiecznej do podpisania wniosków o budowę obiektu i następnie przekazanie pisma do władz

⁴² Związek zajmował się wspieraniem oświaty niemieckiej, budową szkół, a także krzewieniem kultury niemieckiej i podtrzymywaniem tożsamości narodowej mniejszości niemieckiej w II RP. APB, Niemiecki Związek Szkolny w Polsce. Biuro Główne w Bydgoszczy (2217), [opis twórcy zespołu, wstęp do inwentarza].

⁴³ APP, Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, sygn. 6647, brak pag. [pisma z 25.08.1938, 28.04.1939]. APB, Niemiecki Związek Szkolny w Polsce. Biuro Główne w Bydgoszczy (2217), [opis twórcy zespołu, wstęp do inwentarza].

⁴⁴ APP, Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, sygn. 6647, brak pag. [pisma z 25.08.1938, 27.08.1938, 28.04.1939]. APB, Niemiecki Związek Szkolny w Polsce. Biuro Główne w Bydgoszczy (2217), [opis twórcy zespołu, wstęp do inwentarza].

województwach⁴⁵. Ostatecznie budowa nie została zrealizowana. Nie zachowały się materiały archiwalne, które wyjaśniałyby zaistniałą sytuację. Być może sprawa spornej drogi nie została do końca pomyślnie załatwiona lub pojawiły się nowe problemy? Wiadomo, iż powodów świadczących przeciw inwestycji było więcej. Wskazuje na to treść pisma z 26 kwietnia 1939 r. skierowanego przez Konsystorz do Niemieckiego Związku Szkolnego w Bydgoszczy. Powody nie zostały wymienione⁴⁶.

Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, czy wypowiedzenie lokalu prywatnej szkole niemieckiej mogło być wydarzeniem celowo sprowokowanym, a przynajmniej wykorzystanym, przez władze polskie (samorządowe, szkolne) ze względów bezpieczeństwa publicznego. Odpowiedź taką sugerowałaby napięta sytuacja międzynarodowa końca lat 30. XX w. oraz proniemiecka działalność osieckiego pastora Wernera Niedera (1880–1949), którego aktywność społeczna była bacznie śledzona przez władze powiatowe, a ostatecznie w sierpniu 1939 r. został on wydalony z Polski (brak obywatelstwa polskiego) jako człowiek niebezpieczny dla kraju⁴⁷. Czy również względy polityczne mogły doprowadzić do zaniechania budowy własnej szkoły na gruntach parafialnych? Sytuacja międzynarodowa była bowiem trudna, a polityka mogła – podobnie jak obecnie – przekładać się na nastroje społeczne.

Podsumowując, należy wskazać, iż szkolnictwo ewangelickie (niemieckie) było obecne w Osiecznej przez cały okres międzywojenny. Choć zmieniały się jego formy – od odrębnej szkoły ewangelickiej (do końca 1924), przez naukę w ramach polskiej oświaty publicznej (od 1925 r.), do szkoły prywatnej parafii ewangelickiej (1932–1939) – dzieci posługujące się językiem niemieckim jako macierzystym miały zapewnioną edukację we własnym języku i kulturze, co niewątpliwie jednoczyło grono mniejszości narodowej i ugruntowywało znajomość poprawnej niemieczyny doskonałej pod opieką nauczycieli. Było też elementem zbliżającym Niemców (ewangelików) do ich macierzystej parafii,

⁴⁵ APP, Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, sygn. 6647, brak pag. [pisma z 28.04.1939].

⁴⁶ *Ibidem*, brak pag. [pismo z 26.04.1939].

⁴⁷ APL, Starostwo Powiatowe w Lesznie, sygn. 114, k. 185. *Tamże*, sygn. 115, k. 6–7. D. Czwojdrak, *op. cit.*, s. 28. D. Matelski, *Polityka Drugiej Rzeczypospolitej wobec mniejszości narodowych, optantów, emigrantów, reemigrantów i cudzoziemców*, [w]: *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2016, s. 195.

jej zarządu i duchownego. Możliwości edukacyjne m.in. Niemców (w tym ewangelików) były niewątpliwą zasługą prawa obowiązującego w II RP, które przyznawało mniejszościom narodowym prawa oświatowe i dawało możliwość otwierania własnych szkół prywatnych. Jednakże – co oczywiste – wymagano postawy lojalnej wobec Polski, którą zamieszkiwali i współtworzyli jej społeczeństwo. Kwestia edukacji ewangelickiej (niemieckiej) w Osiecznej (i całym kraju) splata się w ten sposób z polityką, która ją sankcjonowała i wywierała nie zawsze korzystny wpływ, co w niniejszym artykule uwidaczniają problemy z nauką języka polskiego i tzw. wychowaniem patriotycznym. Działalność Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Polsce⁴⁸ i Niemieckiego Związku Szkolnego miały również znaczenie nie tylko dla rozwoju szkolnictwa niemieckiego w aspekcie edukacyjnym, ale także w kwestii tożsamości narodowej Niemców (umacnianie i jednoczenie) i ich stosunku do Polski (bywał nielojalny).

Historia szkolnictwa ewangelickiego (niemieckiego) z Osiecznej znajduje analogie w losach innych szkół badanej mniejszości narodowej, co potwierdza już pobieżny przegląd akt Kuratorium w Poznaniu. Niniejszy artykuł staje się przez to przyczynkiem do podjęcia dalszych badań nad oświatą regionu leszczyńskiego i województwa poznańskiego z szczególnym uwzględnieniem roli parafii ewangelicko-unijnych, zabiegających o zachowanie niemieckiej tożsamości kulturowej ewangelików i nie tylko.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lesznie

Zespół: Akta miasta Osieczna, sygn. 464, brak pag. [Protokoły posiedzeń z lat 1918–1924]; sygn. 464, brak pag., [Protokoły posiedzeń z 1924 r.]; sygn. 458, k. 3, 120, 148; sygn. 517, k. 6.

⁴⁸ Na temat Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Polsce, jego negatywnej postawy wobec Państwa Polskiego, zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa–Poznań 1988; O. Kiec, *Die evangelischen Kirchen in der Wojewodschaft Posen (Poznań) 1918–1939*, Wiesbaden 1998, (Deutsches Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien, Band 8); E. Alabrudzińska, *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodowo–politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 2006, nr 38, s. 81–93; O. Kiec, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.

Zespół: Starostwo Powiatowe w Lesznie, sygn. 114, k. 185; sygn. 115, k. 6–7; sygn. 310, k. 54–76; sygn. 310, k. 92.

Zespół: Akta gminy Osieczna, sygn. 179, k. 110.

Zespół: Inspektorat Szkolny w Lesznie, sygn. 17, sygn. 37, brak pag. [Sprawozdania roczne kierownika szkoły w Osiecznej z 19.10.1946].

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Zespół: Niemiecki Związek Szkolny w Polsce. Biuro Główne w Bydgoszczy (2217), [opis twórcy zespołu, wstęp do inwentarza].

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Zespół: Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu, sygn. 142–491 i 483; sygn. 228, k. 1–3, 5–9, 11–51; sygn. 6647, brak pag. [pismo z 26.04.1939]; sygn. 6647, brak pag. [pisma z 25.08.1938, 27.08.1938, 28.04.1939].

Ustawodawstwo

Rozporządzenie Ministra b. dzielnicy pruskiej w sprawie przemiany szkolnictwa [10.03.1920], Dz. U. Min. B. Dz. Pr. nr 16, 15.04.1920.

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 stycznia 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem b. Dzielnicy Pruskiej w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze tej dzielnicy, Dz. U. 1921, nr 46, poz. 283.

Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, 28.06.1919, art. 8–9, <http://www.ibidem.com.pl/zrodla/1918-1939/polityka/miedzynarodowa/1919-06-28-traktat-wersalski-maly.html> [dostęp: 25.10.18].

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku, Dz. U. 1935 nr 30, poz. 227.

Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych, Dz. U. 1932, nr 33, poz. 343.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1921 nr 44, poz. 267.

Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 roku o tymczasowym ustroju władz szkolnych, Dz. U. 1920, nr 50, poz. 304.

Ustawa z dnia z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa, Dz. U. 1932, nr 38, poz. 389.

Opracowania

Alabrudzińska E., *Znaczenie kwestii wyznaniowych w działalności narodo-wo-politycznej Niemców w II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 2006, 38.

Chałupczak H., Browarek T., *Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej*, [w]: *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2010.

Czwojdrak D., *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „Zeszyty Osieckie” 2013, 21.

Frankiewicz E., *Osieczna. Zarys historyczny* [maszynopis], Opole 1986.

Gałęzowski M., *II Rzeczpospolita*, [w]: *Od niepodległości do niepodległości: historia Polski 1918–1989*, red. Dziurok A., Musiał F., Gałęzowski M., Kamiński Ł., Warszawa 2010.

Gębołyś Z., *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012.

Jędraś S., *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013.

Kiec O., *Die evangelischen Kirchen in der Wojewodschaft Posen (Poznań) 1918–1939*, Wiesbaden 1998, (Deutsches Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien, Band 8).

Kiec O., *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI w.*, Poznań 2015.

Kiec O., *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*, Warszawa 2002.

Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa–Poznań 1988.

Łuczak M., *Heinz von Heydebrandt und der Lasa*, „Zeszyty Osieckie” 2016, 16.

Matelski D., *Polityka Drugiej Rzeczypospolitej wobec mniejszości narodowych, optantów, emigrantów, reemigrantów i cudzoziemców*, [w]: *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2016.

Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1968.

Michalski M., *Osieczna (Storchnest). Dawne widoki*, Osieczna–Poznań 2005.

Rudawski B., *Heinz von Heydebrandt. Przyczynek do charakterystyki losów niemieckiego właściciela ziemskiego*, „Z Archiwum Instytutu Zachodniego” 2016, 4, [w]: <http://www.iz.poznan.pl/archiwum/2016/06/02/heinz-von-heydebrand-przyczynek-do-charakterystyki-losow-niemieckiego-wlasciciela-ziemskiego-nr-4-2016/> [dostęp: 18.12.2018].

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. X, Warszawa 1926.

Śliwiński E., *Towarzystwo Kobiet Niemieckich w Osiecznej – Deutsche Frauenschaft in Osieczna*, „Zeszyty Osieckie” 2011, 19.

Świdorski B., *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1928.

Taube A., *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest*, Storchnest 1899.

Wróblewska U., *Polityka oświatowa Państwa Polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie II RP*, „Nauka” 2002, 2.